

CROATICA CHRISTIANA PERIODICA

ČASOPIS INSTITUTA ZA CRKVENU POVIJEST
KATOLIČKOG BOGOSLOVNOG FAKULTETA U ZAGREBU

GOD. IX

ZAGREB 1985.

BR. 15

Članci i rasprave

PITANJE RASPROSTRANJENOSTI METODOVE NADBISKUPIJE JUŽNO OD SAVE

Muhamed HADŽIJAHIĆ, Sarajevo

I

Čini se da u dosadašnjim istraživanjima ćirilo-metodovskog djelovanja nisu na adekvatan način objašnjene neke činjenice, pa bih želio na njih ukazati i pokušati dati jednu novu njihovu interpretaciju.

Jedno od ovih pitanja jest udio Svete braće u kristijanizaciji Južnih Slavena. O navodnim zaslugama Ćirila i Metoda u pokrštanju Južnih Slavena sačuvao se spomen već počevši od XI. stoljeća¹. U ovoj bih se prilici ograničio samo na kraći komentar onoga što se o tome kaže u tzv. „Kraljevstvu Slavena” (Regnum Sclavorum)². Odmah moram napomenuti da se, po interpretaciji koju dajem, u „Kraljevstvu Slavena” ne tvrdi da bi Ćiril (i Metod) neposredno pokrstili Slavene u tzv. kraljevstvu Svetog puka ili zagorskoj Sklaviniji (pod kojom podrazumijevam kasnije područje Bosne, Usore i Donjih krajeva)³. To je – prema „Kraljevstvu Slavena” – učinio još za života svoga oca „kralja” Satimira legendarni Budimir, vrativši se iz Kazarske zemlje, gdje se sastao s Ćirilom, a ovaj ga pridobio i obratio na kršćanstvo i poučio u vjeri. Ovakva interpretacija proizlazi jedino iz teksta „Kraljevstva Slavena”, dok je latinski prevodilac i prerađivač ovog ljetopisa sve ove pojedinosti drukčije shvatio. Na ovaj način, udio Ćirila

1 Usp. o tome M. HADŽIJAHIĆ, *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Godišnjak VIII. Centar za balkanološka ispitivanja. Knjiga VI. Sarajevo 1970, str. 254–256. (u daljem tekstu: M. HADŽIJAHIĆ, *Sabor na Duvanjskom polju*) – E. GEORGIEV, *Rabotili li Kiril i Metodij sred južnite slavjani*. Slavjanska filologija 2. Sofija 1963, str. 66–67.

2 Pod „Kraljevstvom Slavena” podrazumijevam glave IV–X. *Hrvatske kronike*, koja je – po mome mišljenju – nastala u Dubrovniku odmah iza 1180. godine (usp. Muhamed Hadžijahić, *Das Regnum Sclavorum als historische Quelle und als territoriales Substrat*. Südost Forschungen, Bd XLII, München 1983, str. 11–60. (u daljem tekstu: M. HADŽIJAHIĆ, *Das Regnum Sclavorum*). *Kraljevstvo Slavena* napisano je – po mome mišljenju – u jednome od ćirilo-metodskih samostana na području Bosne oko 1054. godine. Latinska verzija, poznata kao *Ljetopis Popa Dukljanina*, također u glavama III–X. opisuje iste događaje, ali je to dijelom krivo shvaćen i preveden slavenski predložak. Originalni tekst *Kraljevstva Slavena* nije sačuvan, ali je najbliži originalu u tekstu *Hrvatske kronike*.

3 Usp. M. HADŽIJAHIĆ, *Das Regnum Sclavorum*.

(i Metoda) u slavenskoj kristijanizaciji stavlja se, mislim, u realne okvire, tako da tekst „Kraljevstva Slavena” ne proturječi izvorima koji se smatraju mjerodavnim u proučavanju ćirilo-metodske misije.

Drugo je pitanje udjela Metodovih učenika pri širenju kršćanstva i prosvjećivanju. Nema sumnje da su se učenici Ćirila i Metoda u velikom broju raširili i u zagorskoj Sklaviniji. To se posredno može zaključiti iz tzv. Drugog žitija sv. Nauma i Žitija sv. Klementa.

U Drugom, naime, Žitiju sv. Nauma (služim se jednim prijepisom iz XVI. stoljeća)⁴ govori se o progonima Metodovih učenika poslije njegove smrti. Prognanici su došli u Beograd, gdje su bili lijepo dočekani. „Taže raseaše se ovi po Min’siju, a ovi po Dal’matiju i Dakiu i slovo Božie umnožiše po v’sudu storiceju.” Ako su se iz pravca Beograda Metodovi učenici rasijali, jedni po Meziji (sjevernoj Srbiji), Bugarskoj i Daciji, a drugi po Dalmaciji, izvan je dvojbe da se ni područje zagorske Sklavinije nije moglo zaobići. Isto tako u Žitiju Klementa sadržano je također jedno dragocjeno svjedočanstvo. Ono pokazuje da su se učenici sv. Metoda bili raširili prvo u podunavskim krajevima, a onda na sve strane, pa prirodno i na područje geografski bliske zagorske Sklavinije. Žitije spominje kako su učenike sv. Metoda Wiching i Svetopuk protjerali iz Moravske u podunavske krajeve (Sanctos militibus eos abducendos tradiderunt alium alio partium Istro adjacentium), a onda kaže kako se oni „strahom primorani odvojiše i širom po Božjoj odredbi raspršiše, da bi svetitelji evanđeljem obuhvatili sve strane svijeta (metu coacti se separarunt, et alius alio, sunt dispersi, Deo ita disponante, et sancti partes circulo evangelii complecterentur)⁵.

Bježeći pred progonima iz Podunavlja, raspršeni na sve strane svijeta, prirodno je da su Metodovi učenici prispjeli i u zagorsku Sklaviniju.

Metodovi su učenici djelovali organizirani u svojim samostanima. Bili su pod papinskom jurisdikcijom, ali su imali grčki obredni jezik. Na području Bosne, odnosno zagorskog dijela barske dijeceze, ti se samostani označuju kao „monasteria Graecorum atque Sclavorum”, pri čemu se podrazumijeva grčki obred i slavensko bogoslužje, kako to proizlazi iz falsificirane papinske bule iz 1067, odnosno autentičnih bula iz 1089. i 1120/1121. godine⁶.

Iz zagorske Sklavinije „Metodova nauka” se širila na područje hrvatske države, gdje je djelovala ninska Crkva latinskog obreda i liturgije, kao i u Zahumlje. U pismu pape Ivana X. iz 925. godine prigovara se splitskom nadbiskupu i njegovim sugrađanima zbog pasivnosti prema širenju „Metodove nauke”, a toga Metoda nema nigdje među svetim piscima. Nadbiskupu papa prigovara i kaže da je obaviješten da se ta nauka širi

4 LJ. KOVAČEVIĆ, *Nekoliko priloga za crkvenu i političku istoriju južnih Slovena*. Glasnik Srpskog učenog društva, knj. 63, Beograd 1885, str. 3.

5 J. BUJNOCH, *Zwischen Rom und Byzanz*. Styria, Graz–Wien–Köln 1972.

6 Iz ovih samostana – kako ću to pokazati u drugoj prilici – razvila se „ecclesia Sclavoniae”, heretička Crkva bosanska. – Sve tri bule objavio je St. STANOJEVIĆ, *Borba za samostalnost katoličke crkve u nemanjičkoj državi*, Beograd 1908, str. 157–162.

7 F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914, str. 192–195.

na granicama njegove biskupije (et quia fama reuelante cognouimus, per confinia uestrae parochiae aliam doctrinam pullulare, quae in sacris uoluminibus non reperitur ..).Posebno skrećem pažnju na navod prema kojem se „Metodova nauka” širi na granicama. Gdje je to na granicama splitske nadbiskupije? Iz konteksta papina pisma proizlazi da na području splitske nadbiskupije nije tada ovladala slavenska služba Božja. Papa izričito govori kako „niče druga nauka uz granice vaše (crkvene) oblasti” (per confinia uestrae parochiae aliam doctrinam pullulare) i opominje „da zla klica u vašim stranama nipošto ne proklja” (unde uos moneo ut mala radix in uestris partibus minime pullulet). Očito je da su se žarišta „druge nauke” nalazila u susjedstvu splitske nadbiskupije, odakle je prodirala i na područje Hrvatske i Zahumlja (papa se drugim pismom obratio u istim pitanjima kralju Hrvata, Tomislavu, i knezu Humljana, Mihajlu). Na području Hrvatske i Zahumlja tek su se zametale „zle klice nove nauke”. Papa upozorava nadbiskupa i biskupe da ne dopuste da te klice u njihovim stranama prokljaju „već neka ili vaše propovijedanje osuši” (sed uestra praedicatione assidua dessicata maneat)⁸.

Ako se postavi pitanje bližeg geografskog determiniranja graničnog područja odakle je u splitsku nadbiskupiju strujala „nova nauka”, mislim da se neće pogriješiti ako se ukaže na zagorsku Sklaviniju.

„Confinia” splitske nadbiskupije prema zagorskoj Sklaviniji činile su biskupije sa sjedištem u Skradinu, Duvnu i Sisku. Iz zapisnika splitskog crkvenog sabora iz 928. vidi se da su još i tada navedene tri očito granične biskupije bile upražnjene⁹.

Ćirilo-metodski samostani su sve do osnutka bosanske biskupije (po mome mišljenju oko 1054) predstavljali jednu crkvenu organizaciju u zagorskoj Sklaviniji.

Na samom početku, bosanska je biskupija potpala pod jurisdikciju splitske metropolije. Ovo rješenje kao da nije zadovoljilo ni ćirilo-metodske samostane ni državnu vlast u Bosni s obzirom na latinsku usmjerenost splitske nadbiskupije, a onda i to što su u njoj poslije 1102. godine vršili znatan utjecaj Mađari, koji su polagali političke pretenzije na Bosnu. Zato se u Bosni osjeća težnja da se bosanska biskupija jurisdikcijski podredi bilo barskoj nadbiskupiji (u kojoj su našli mjesto i samostani slavenskog jezika i grčkog obreda), bilo dubrovačkoj nadbiskupiji¹⁰.

Prije osnutka bosanske biskupije, mislim da je područje zagorske Sklavinije jurisdikcijski pripadalo Metodovoj nadbiskupiji, uspostavljenoj krajem 869. ili početkom 870. godine. Prvobitno se zvala panonska nadbiskupija, a od 880. uspostavljena je nova crkvena provincija pod nazivom Morava. Nadbiskupija nije bila teritorijalno ograničena samo na područje velikomoravske države, pa ni nakon forhhajmskog mira 874. godine. Metod je „Pannonicum archiepiscopum legatione apostolice sedis ad gentes fungentem”¹¹. „U njegove ruke Bog i apostolska stolica stavili su sve slavenske zemlje” (XII. glava Žitija Metodova). Na drugom mjestu u Žitiju Metodá (VIII. glava), navodi

8 ŠIŠIĆ, *ibidem*, str. 215–217.

9 ŠIŠIĆ, *ibidem*, str. 222–223.

10 S tendencijom da se obrane pretenzije barske Crkve i istaknu ćirilo-metodske zasluge napisano je i *Kraljevstvo Slavena*, po mome mišljenju, u jednome od ćirilo-metodskih samostana u Bosni.

se kako je papa Hadrijan na molbu Kocelja da mu prepusti učitelja Metoda uzvratio: „Ne samo tebi, već i svim onim slavenskim zemljama šaljem ga za učitelja, od Boga i od svetog apostola Petra, prvostolnika i ključara nebeskoga kraljevstva.”

Metodova nadbiskupija, namijenjena misiji među Slavenima, teritorijalno se protezala i južno od Save, pa i Dunava. U tom smislu svjedoči i pismo pape Ivana VIII. knezu „Mutimiru” 873. godine (Montemero duci Sclavanie). U pismu papa upozorava kako (u Sklaviniji) samovlasni, akefalni i nestalni svećenici, pridolazeći sa svih strana, protivno crkvenim zakonima vrše neke crkvene službe. Papa poziva kneza da se u skladu s tradicijom svojih predaka što prije vrati panonskoj dijecezi. Neka se podvrgne pastirskoj brizi biskupa koji je već tu postavljen¹².

Pismo je u dosadašnjoj povijesnoj literaturi izazvalo razne dileme u pitanju ličnosti kojoj je upućeno. Ovdje se pokušava to pitanje razriješiti.

Drugo je pitanje identifikacije teritorija koji se u historijskim izvorima označava kao Niža ili Donja Morava. „Spor o egzistenciji 'dviju Morava' – kako to konstatira N. N. Gracianskaja – produžuje se do danas.” „Pitanje dviju Morava nije u stanju riješiti ni arheologija.”¹³

U ovome radu zastupa se teza da je južna Morava naziv za političko-teritorijalnu cjelinu zagorske Sklavinije, koja se prije polovice X stoljeća gubila u neodređenoj slavenskoj identifikaciji („ostale Sklavinije” αἰλοῖπαι Σκλαβίνιαι Sclavonia, Sclavi, regnum Sclavorum, fines Sclavorum).

Naziv Morava za zemlju očito je izveden iz naziva Metodove crkvene dijeceze. Izvođenje imena za zemlju od naziva crkvene provincije ne bi bilo ništa neobično, jer za to postoje brojne analogije. Više primjera pokazuje da se po imenu grada (civitas) nazvala biskupija, a po imenu biskupije čitava zemlja. Mihajlo Dinić navodi ove slučajeve: „Antičko Sirmium dalo je sa dolaskom Slavena град Срѣмъ. Po njemu je nazvana sremska episkopija u sastavu Ohridske arhiepiskopije. Gradsko ime postalo je oblasno, mnogo prostranije, kao što se zna, nego današnje. Drugi primer iz istog doba bilo bi Braničevo: po gradu bi dobila ime čitava oblast (tobožnje pleme Braničevci je novija izmišljotina). Prizren, sedište eparhije, bilo je neko vreme naziv za oblast.”¹⁴ Ja bih ovome kao dalje primjere pridodao Rašku i Trebinje: grad Ras, raška episkopija, Raška; trebinjska biskupija (ecclesia Tribuniensis) sa sjedištem u Polju (Čičevo kod Trebinja).

Međutim, kao što će se vidjeti, naziv Morava za Sklaviniju na prostoru kasnije Bosne, Usore i Donjih krajeva efemerna je pojava. Mogao se pojaviti negdje iza 873. godine i važiti najviše jedno stoljeće.

Umjesto naziva Morava počeo je prevladavati za zagorsku Sklaviniju naziv Bosna. I taj je naziv, mislim, moravskog podrijetla, ali to nije ovdje predmet raspravljanja. Jedino

11 *Magnae Moraviae fontes historici*, sv. III, Brno MCMLXIX, str. 169 (u daljem tekstu *MMFH*).

12 *Latinski izvori za b'lgarskata istorija*' II, Sofija 1960, str. 139.

13 O raznim teorijama o „dvjema Moravama” usp. N. N. GRACIANSKAJA *Etnografičeskie gruppi Moravii. K istorii etničeskogo razvitija*, „Nauka”, Moskva 1975, 19–22.

14 M. DINIĆ, *O nazivima srednjeevokovne srpske države*. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XXXII, sv. 1–2, Beograd 1966, str. 30.

se može napomenuti kako se gotovo općenito tvrdi da je ime neslavenskog podrijetla, Ako bi to bilo točno, onda bi se moralo očekivati da bi se ime Bosna bilo u kojoj vezi javilo u historijskim izvorima prije prvog spomena Bosne polovicom X stoljeća u Konstantina Porfirogeneta. Međutim je činjenica da se čak ni za rijeku ne javlja ime Bosna, mada rimski izvori znaju za Savu, Neretvu, Vrbas, Drinu i dr. Da je to ime predslavenskog podrijetla, vjerojatno bi bilo spomenuto u rimskim izvorima, što nije slučaj. Po svoj prilici, rijeka Bosna ranije se zvala Valdasus (Vadasus, Valdanus) ili Trimus¹⁵. Ime Bosna za zemlju i rijeku moglo se javiti na jugu najranije početkom X. stoljeća.

S obzirom na ovu fleksibilnost u nazivu, nije čudno da Konstantin Porfirogenet za Bosnu ima zapravo tri naziva: „Bosona” (32 glava), „ostale Sklavinije” (29 glava) i Morava („moravski knez” u *De ceremoniis aulae Byzantinae*).

Sve ove prethodne napomene smatrao sam za potrebno iznijeti da bih pristupio raspravljanju o nekim pitanjima ćirilo-metodskog kompleksa.

Jedno od tih pitanja jest da li su Ćiril i Metod imali udjela u pokrštanju Južnih Slavena.

II

U IX. glavi *Ljetopisa* Popa Dukljanina, u njegovoj latinskoj verziji, koju smatram nespretnim prijevodom s hrvatskog originala, tvrdi se kako je neki filozof po imenu Konstantin iz grada Tesalonike (Solun) došao u pokrajinu Cezareju¹⁶, koju je svojom naukom i propovijedanjem obratio na kršćanstvo, a obratio je i sav bugarski narod. A kada je, po papinu pozivu u Rim, Konstantin prelazio preko kraljevstva Svetopeleka, ovaj ga je primio s počastima. Tom prilikom, Konstantin uze propovijedati kršćanstvo. Po njegovu propovijedanju povjerova kralj Svetopelek u Krista i pokrsti se zajedno s cijelim svojim kraljevstvom (ad cuius praedicationem rex Svetopelek credidit Christo et baptizatus est cum omni regno suo et effectus est orthodoxus et verus sanctae trinitatis cultor). Konstantin je ostao nekoliko dana s kraljem, kojega utvrdi u vjeri i nauci Kristovoj i oprostivši se sa svim kršćanima otpuče u Rim.

Za razliku od ovog teksta, u *Kraljevstvu Slavena* ovi su događaji drukčije prikazani. Ne spominje se nikakav Svetopelek, a to ime smatram krivo shvaćenim i prevedenim izrazom za Sveti puk, kršćansku općinu¹⁷. Riječ je o Budimiru, „kralju Svetoga puka”.

15 O postanku imena Bosna iznesene su brojne teorije koje polaze od toga da je to ime predslavenskog podrijetla. Joachim Lelewel, Kaspar Zeuss i u novije vrijeme Marko Vego smatraju da ime Bosna potječe iz Moravske. Na VIII. međunarodnom slavističkom kongresu, održanom od 3–9. IX. 1978. u Zagrebu i Ljubljani, Danijel Alerić je istupio s referatom *Toponim Bosna kao slavistički problem* zastupajući stanovište da bi hidronim, odnosno horonim Bosna mogao biti slavenske provenijencije. Smatram, međutim, da taj naziv nije donesen sa slavenskom seobom, odnosno seobom Hrvata i Srba, već jednom seobom s početka X. stoljeća.

16 Iz faksimila koji je priopćio Sl. MIJUŠKOVIĆ, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Titograd 1967, vidi se da je doista riječ o Cezareji. Ferdo Sišić, izdajući *Ljetopis Popa Dukljanina*, to je samovlasno preinačio u „Casariam”.

17 M. HADŽIJAHIĆ, *Das Regnum Sclavorum*, str. 24.

U hrvatskom tekstu, umjesto apsurdne tvrdnje da je Ćiril obratio na kršćanstvo Ceza-reju (u Palestini) spominje se posve ispravno Kazarija (Kazarika) (na Crnom moru), kao zemlja u kojoj je Ćiril djelovao. Vrlo je važan dalji podatak *Kraljevstva Slavena* da se u Kazariji Ćiril sastajao s Budimirom. Tom prilikom, „mnogo dan pričaše se s filosofi, kojih razumom svojim dobivaše”. Budimira je u Kazariji „meju inimi obratio rečeni Božji sluga i muž” (Ćiril). Boravak Budimira u Kazariji može se datirati u 860. godinu. Iza toga Budimir „prijia kraljevstvo”. Još za Budimirova oca Satimira „poče vira procvitati”. Budimir, koji je primio vjeru od Ćirila („koji po Kostancu biše naučen u viru”) „na viru (je) obratio” „kraljevstvo Svetog puka”. A kada je po pozivu papinu Ćiril pošao u Rim, navratio je u „kraljevstvo Svetog puka”, pa je za vrijeme tog boravka „utvrdio” kralja u vjeri. „Kralj virova i krsti se sa svimi, ki još u kraljevstvu njegovu bihu nekršćeni.”

U hrvatskom, dakle, tekstu, ne tvrdi se da bi Ćiril pokrstio „kraljevstvo Svetog puka” već ga je, boraveći tu na putu za Rim, samo učvrstio u vjeri, a tek ostatak stanovništva koji još nije bio pokršten pokrstio se prilikom Ćirilova boravka. Ćiril je svratio u već dobrim dijelom pokrštenu zemlju, pa njegov dolazak i očito kratkotrajni boravak predstavljaju samo konačnu epizodu u procesu pokrštavanja (učvršćenje u vjeri i pokrštavanje preostalih pogana).

Iz ove interpretacije proizlazi da je neosnovana tvrdnja da bi Ćiril izvršio pokrštavanje južnoslavenskih zemalja, izuzev navodno Bugarske, za koju, istina, i *Kraljevstvo Slavena* navodi da ju je Ćiril pokrstio. S obzirom na to da u historijskim izvorima nema uporišta da bi Sveta braća pokrstila Južne Slavene, pojednosti koje daje *Kraljevstvo Slavena*, odvajajući se od latinskog teksta *Ljetopisa* Popa Dukljanina, zaslužuju da im se pokloni odgovarajuća pažnja.

Ja bih ipak učinio rezervu u pitanju vjerodostojnosti Ćirilova boravka u Budimirovu „kraljevstvu”. Za Ćirila nema drugog povijesnog uporišta da bi boravio u nekoj južno-slavenskoj zemlji osim navoda u *Kraljevstvu Slavena*, dok za Metoda određene okolnosti upućuju da bi bio mogao boraviti na slavenskom jugu. Na simpoziju crkvene povijesti održanom u Splitu 26–30. rujna 1978, Michele Lacko je iznio pretpostavku da je Metod boravio u „slavenskoj zemlji”, svrativši se na putu iz Rima u Ilirik, u slavensku zemlju, gdje je apostolski propovijedao pravu vjeru. Lacko pod „slavenskom zemljom” podrazumijeva Dalmaciju i Hrvatsku, a Metodov boravak datira u 880. godinu¹⁸. Ne isključujem mogućnost da je Metod boravio u Dalmaciji i Hrvatskoj, s time što se pod „slavenskom zemljom” i Ilirikom može razumijevati i „zagorska Sklavinija”, odakle je – kako se vidi iz izvora na koji se Lacko poziva – Metod stigao u „njemačku i ugarsku zemlju”.

Mogu dodati da se Metod – kao privrženik bizantskog cara, ali i pape – angažirao i u borbi protiv bizantskog štićenika hrvatskog kralja Zdeslava (878–879), o čemu svjedoči Položnoje žitije Metodija¹⁹.

18 M. LACKO, *I concili di Spalato e la liturgia slava*, Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei secc X–XI, Padova, 1982, str. 195–204.

19 Usp. MMFH, II, str. 210–212 i 240–244.

Zašto bi Metodovo ime bilo u *Kraljevstvu Slavena* zamijenjeno Ćirilovim, mislim da je jasno. Metod je bio nepopularan kod Rimske kurije. On se uopće ne spominje u *Kraljevstvu Slavena*, osim možda prikriveno kod spomena knjiga „ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode a zovu se Metodios”. Kad je riječ o ćirilo-metodskom djelovanju, sve zasluge pripisuju se „blaženom mužu Kostancu”, jer je ime Metoda, proglašenog heretikom, kompromitantno. Prema pismu pape Ivana X. iz 925, „Metodovom naukom” se mimoilazi evanđeoska nauka, knjige kanona i apostolske naredbe. „Metodija ne nalazimo nigdje među svetim piscima”, navodi papa²⁰. Za Tomu Arhiđakona, Metod je, kako se govorilo, heretik koji je bio pronašao gotska slova i koji je mnoge stvari protiv pravila katoličke vjere na slavenskom jeziku, lažući, napisao. Zbog ovoga je, kaže se, po sudu Božjem bio kažnjen iznenadnom smrću²¹.

Zbog odioznosti Metodova imena kod Rimske kurije, Metodu je, konkretno u Hrvatskoj, nađena supstitucija tako da se tvrdilo, kako bi se pravdala upotreba glagoljice, koja u Hrvatsku sve to više prodire počevši od XI. stoljeća, da je to pismo uveo sv. Jeronim Dalmatinac, inače rodom iz Stridona, koji se, prema Enveru Imamoviću, može ubicirati kao Strigova, „na prostoru koji okružuju današnja mjesta Prijedor, Bosanska Dubica i Bosanska Kostajnica”²².

Inače, u nizu pojedinosti, podaci koje daje *Kraljevstvo Slavena* o stanju kristijanizacije u pojedinim periodima u zagorskoj Sklaviniji vjerojatno nisu bez historijskog temelja. Ako se usporede podaci o pokrštanju što ih daje Porfirogenet, opažaju se neke frapantne podudarnosti s navodima u *Kraljevstvu Slavena*.

Prije svega, iz Porfirogenetova pisanja proizlazi da rano pokrštanje može važiti samo za Hrvate i Srbe. U 31. glavi *De administrando imperio*, tvrdi se da su Hrvati pokršteni već za Heraklija (610–641), a u 30. glavi, za arhonta Porina, poslije ustanka protiv franačke vlasti. I za Srbe *De administrando imperio* kaže, i to u 32. glavi, da su pokršteni za Heraklija. „Ostale Sklavinije”, pod kojima podrazumijevam područje kasnije Bosne, Usore i Donjih krajeva, ne spominju se u ovim prvim valovima pokrštanja. Međutim, i pokrštanje u prvo doba nije integralno provedeno. Za vladanja amorijske dinastije, većina je Slavena čak otpala od kršćanstva, kako se to navodi u *Životu Bazilija*. Ponovna kristijanizacija uslijedila je za cara Bazilija (867–886), kako se to opisuje u 29. glavi *De administrando imperio* i u *Životu Bazilija*. Posljednji su bili Neretvljani koji su, također za Bazilija, pokršteni; zato su se i nazivali Pagani („jer riječ Pagani na jeziku Slavena znači nekršteni”).

Kraljevstvo Slavena ne samo da ne proturječi ovim podacima, nego se, štoviše, slaže u nekim pojedinostima. Kako se izlaganje u *Kraljevstvu Slavena* odnosi na „ostale Sklavinije”, to jest na duboku unutrašnjost, to o pokrštanju tamošnjih Slavena nema govora sve do „kralja” Satimira, čiju vladavinu datiram u razdoblje od oko 860. do prosinca 977. godine²³. Kršćanstvo se u zagorskoj Sklaviniji uglavnom držalo samo

20 ŠIŠIĆ, *Priručnik*, str. 215.

21 TOMA ARHIĐAKON, *Kronika*, Split 1977, str. 49.

22 E. IMAMOVIĆ, *Problem ubiciranja Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima*, Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine, God. XXVIII–XXX, 1977–1979, Sarajevo 1979, str. 7–19.

23 Usp. M. HADŽIJAHIĆ, *Das Regnum Sclavorum*, str. 53.

Romana. Za „kralja” Silimira, „ako i poganin biše”. krstjani u miru pribivaše. Njegov nasljednik Bladin, kao poganin, kako tvrdi *Kraljevstvo Slavena*, solidarizirao se iz vjerskih motiva s poganskim „pukom ... prez čisla” koji se nastanio u njegovu „kraljevstvu”. Za „kralja” Ratimira ističe se da „biše velmi krstjanski neprijatelj i poče mimored činiti protiva krstjanom i iskaše zatrti ime krstjansko po svem kraljevstvu svomu”. Četiri neimenovana „nepravедna kralja”, koja su slijedila, bila su „krstjanom neprijatelji”. Taj se njihov stav toliko očitovao da „mnogi krstjane ne mogahu trpiti i mnogi stisnuti od nevolje k poganom se pričinjahu i k njih zakonom pristavahu”. Želim posebno upozoriti na ovo mjesto u *Kraljevstvu Slavena* s obzirom na to da i Porfirogenet upravo za ovo isto doba ima podatak o apostazijama među Južnim Slavenima. Razlika je samo u tome što *Kraljevstvo Slavena* tvrdi da su te apostazije bile samo prividne, uslijedile zbog progona. Datiranje se podudara i u jednom i u drugom izvoru (otpadi od kršćanstva bili su po Porfirogenetu za amorijske dinastije, tj. od 820. do 867. godine a po *Kraljevstvu Slavena* za vrijeme četiri „nepravедna kralja”, čiju vladavinu datiram od 838. do 860. godine²⁴. Važna je i vremenska podudarnost jednog i drugog izvora u pitanju kada je uslijedilo masovno pokrštavanje u unutrašnjosti. Prema Porfirogenetu, većina Slavena u zemljama oko Dalmacije pokrštala se za cara Bazilija (867–886), a to je upravo doba Ćirila i Metoda. A Ćiril je bio taj koji je prvog pokrštio „dobrog i pravедnog muža” Budimira još dok je ovaj s Ćirilom zajedno boravio u Hazarskoj zemlji. I kao što je bila redovna praksa, prvo je dakle vladar primio novu vjeru, koju je onda među podanicima proširio. Ovo definitivno pokrštavanje praćeno je još jednim procesom: „Svi oni ki behu u tvrjavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu se i ne povidahu se krstjane, očitovaše se, odvrg strah. I svi ki bihu progonjeni vratiše se i počeše slaviti ime Isusa propetoga.” Svi su ovi događaji neposredno prethodili – prema opisu *Kraljevstva Slavena* – održavanju sabora na Duvanjskom polju. Sabor datiram u 885/886. godinu, a to je i doba cara Bazilija, koji je, prema Porfirogenetu, izvršio pokrštavanje većine (Južnih) Slavena.

U ovo doba padalo bi i pokrštavanje kneza Više, oca Mihajla Viševića²⁵. Višin sin već nosi kršćansko ime Mihajlo, kao što i Budimirov sin uz slavensko ime Svetolik ima i ime Stjepan.

Prilikom pokrštavanja, imala je, kako je rećeno, važan udio politička vlast. Već činjenica da je Budimir bio glavni akter kod pokrštavanja mnogo govori. Jedno svjedoćanstvo o ulozi vladajućeg sloja i o tome kako se pokrštavanje odražavalo kod stanovništva sadržano je u *Besjedi vladikama zemlje (u Kloćevu glagoljašu)*, koja je izrećena, kako to dokazujem, na samom Duvanjskom saboru²⁶. U *Besjedi* izrićito stoji: „Stoga je svaki knez dužan da neizostavno poućava sve one koji su njemu podrećeni Božjem zakonu Kristovom, (zakonu) proroka, apostola i blaženih otaca i svima neka svakodnevno narećuje da ne čine nažao nejaćima niti da vrše ikakav poganski obićaj niti pak pogan-

24 Zanimljivo je da latinski tekst *Ljetopisa Popa Dukljanina* ništa ne navodi o tim otpadima, pa i ova pojedinost potvrćuje da je slavenska verzija autentićnija.

25 T. WASILEWSKI, *Vislanska dynastia i jej zachlumskie panstwo w IX–X w*, Pamićtnik slo-wianski. Tom XV, Rok 1965, Wroclaw, Warszawa-Krakow, str. 23–61.

26 M. HADŹIJAHIĆ, *Duvanjski sabor*, str. 239–248.

ske prisege i da ne zablude ni u čemu drugom. Dakle svjetlost nema nikakve veze s tamom, niti pak sinovi svjetla (kršćani) sa poganima. Sveti križ neka svi veoma poštuju i neka ga ne izvrgavaju podsmijehu. A sa svojim kumovima i kćerima od svetog krsta neka se bračno ne vezuju.”²⁷

Proizlazi, dakle, da su knezovi – a ovdje taj pojam valja uzeti u širem smislu tako da podrazumijeva i župane – bili dužni brinuti se o vjerskim poslovima, kao što su to, uostalom, činili i u pogansko doba. Njihova je bila dužnost da poučavaju u vjeri i suzbijaju svako odstupanje od pravovjerja. Bila je prvenstvena opasnost, što su se i dalje, poslije pokršćavanja, obdržavali poganski običaji, a i zaklinjalo se vrednotama iz stare religije.

Iz *Zakona sudnij ljudem* – koji je kako dokazujem, donesen na Duvanjskom saboru²⁸ – razabire se da su još tada postojala čitava sela u kojima se ispovijedala stara poganska vjera (takva sela nisu mogla postojati u Velikoj Moravskoj koja se obratila na kršćanstvo već oko 800. godine²⁹). Već u prvom članu *Zakona sudnij ljudem*, koji je po svome postanku originalnog porijekla bez ikakve veze s bizantskom *Eklogom*, kaže se ovo: „Svako selo gdje se vrše poganski obredi ili prisege, da se preda Božjem hramu sa čitavim imetkom. Ako u tom selu ima gospode, pa oni sami vrše poganske obrede i prisege, ti će se prodati zajedno sa njihovim imetkom, a cijena da se da nižim (siromasi-ma).” Isključeno je da bi u Velikoj Moravskoj u drugoj polovici IX. stoljeća postojala poganska sela u kojima bi se vršili poganski obredi i zaklinjalo vrednotama poganske religije. Ovakva praksa mogla je u to doba biti samo u balkanskoj unutrašnjosti, gdje je Duvanjski sabor imao obnoviti crkveni život.

Da je intenzitet kristijanizacije bio nizak pokazuje najbolje podatak, koji se saznaje iz *Besjede*, da je bilo stanovništva koje se, dapače, rugalo križu. Očito je da se radilo o prvom naraštaju pokrštenika, jer ako uzmemo da je masovno pokršćavanje započelo sedamdesetih godina IX. stoljeća, onda nije čudno da je sabor zatekao ovako nezadovoljavajuće stanje. Pokršćavanje kao da je izvršeno više formalno. Predvidjele su se i mjere represije, jer se dalje u tekstu *Besjede* kaže: „Sve su to naime prokleli sveti i cijelom svijetu zajednički koncili, ali odbacili su to i kneževi, koji gledaju takva njihova zlodjela, a ne kažnjavaju ih kako bi trebalo. A trebalo bi ih pokažnjavati postovima u odgovarajućem omjeru i prokleti ih na vječni oganj.”³⁰

Mislim da se iz teksta *Besjede* može zaključiti da se pokršćavalo odraslo stanovništvo, što bi opet bio dokaz da je riječ o prvoj generaciji pokrštenika. Kad se, naime, govori o ženidbenoj zabrani gledom na kumstvo, to se formulira riječima: „da se (bračno) ne

27 *MMFH*, IV, str. 201.

28 M. HADŽIJAHIĆ, *Duvanjski sabor*, str. 239–248. – Isto mišljenje o *Zakonu sudnij ljudem* kao zakonodavnom aktu Duvanjskog sabora zastupaju i N. RADOJČIĆ (*Proslava šestogodišnjice Dušanova zakonika*, izdanje Srpske akademije nauka, Beograd 1949, 3; *Arhiv za pravne i društvene nauke*, okt. dec. 1949, str. 547) i Vl. MOŠIN, *O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza*, Slovo 11–12, Zagreb, 1962, str. 64.

29 F. ZAGIBA, *Die baierische Slavenmission und ihre Fortsetzung durch Kyrill und Metod*, *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas*, N. F. 9 (1961), 1–56.

30 *MMFH*, IV, str. 201.

vezuju sa svojim kumovima i kćerima od svetog križa.”³¹ Usporedbe radi, Trulski sabor od 692. godine, koji je uveo ovu zabranu, govori o zabrani i nevažnosti ženidbe „između kuma sa obudovjelom majkom kumčića ili pak sa kumicom”. Trulski sabor ima u vidu krštenje djece, dok *Besjeda* kao da polazi od toga da su se krstili odrasli, pa daje i takvu formulaciju.

Teško su se prihvaćale u jednoj poganskoj sredini, kao što je zagorska Sklavinija, i neke kršćanske institucije, prije svega kršćanska ženidba. U tome pogledu također su dovoljno instruktivni *Zakon sudnij ljudem* i *Besjeda vladikama zemlje*. U *Zakonu sudnim ljudem* propisane su kazne za seksualne delikte koji su specificirani (blud s vlastitom te tuđom robinjom, seksualni odnosi s udatom ženom, blud kaludera, ženidba s kumom, blud s nevinom djevojkom, maloljetnicom mladom od 12 godina, zaručnicom, rodoskvrnuće, bigamija). Osuđuje se otpuštanje žene, a slučajevi razvoda braka svode se na razumnu mjeru. U *Besjedi vladikama zemlje* posebno se osuđuju pojave poligamije („I zadovoljiti se sa svojom ženom, a na nikakvu dalju ne pomišljati niti se na bilo koji način odavati, kao stoka, svojim pohotama”), otpuštanje žene, osim u točno nabrojenim slučajevima, i ženidba s kumovima³².

III

Iz prethodnih izlaganja moglo bi se zaključiti da su Ćiril i Metod više na posredan način utjecali na procese kristijanizacije u zagorskoj Sklaviniji. A dalje je jedno pitanje da li je ćirilo-metodska crkvena organizacija teritorijalno obuhvaćala krajeve južno od Save.

U tom pogledu, kao izvor služi pismo pape Ivana VIII. iz 873. godine, koje se nije sačuvalo u originalu već u registru prijepisa u Monte Cassinu, koji sadrži 314 dokumenata. Prijepis je nastao sedamdesetih godina XI. stoljeća s dosta „korektura” i pravopisnih izmjena³³.

Stojan Novaković nije sumnjao u to da je papa pismo iz 873. uputio srpskom županu Mutimiru, koji je „zaista u to vreme (+891) vladao srpskim zemljama s uspjehom. Ne možemo kazati da je on poslušao papino pismo, pošto je tu još bilo u igri hoće li on za

31 *Ibidem*, str. 201.

32 Kao da je u Bosni i u kasnija vremena daleko bilo jače, rekao bih, tradicionalno slavensko negoli kršćansko gledanje na ženidbu, posebno kod pripadnika Crkve bosanske. Bosanski vikar fra Bartolomej, tražeći od Rimske kurije instrukcije, pisao je (1373. godine): „Pošto Bosanci uzimaju žene pod uvjetom 'da mi budeš dobra' ali s namjerom da ih otpuste kad im se sviđi, a poznato je da jedva jedan od stotinu zadrži ženu, osim onih obraćenih (na katoličku vjeru), pita se: da li se takav brak ima smatrati pravovaljanim, ako je tobože sklopljen po obredu i s namjerom zajedničkog zakonitog življenja, ali ipak neće da se obavežu na doživotnu vezu, već se uvijek drže onog uvjeta.” Na drugom mjestu, fra Bartolomej izvješćuje kako „mnogi trgovci i Latini i ostali Nijemci javno drže konkubine na sablazan vjere, iako u svojoj domovini imaju zakonite žene.” A. THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium*, II, str. 327–329.

33 Detaljnu analizu daje D. LOHRMANN u djelu *Das Register Papst Johannes VIII (872–882)*, Tübingen 1968. Lohrmann se inače nigdje ne osvrće na pismo „Montemero duci”.

panonskim, papi potčinjenim arhiepiskopom ili će ostati pod episkopima svojim i pod vlašću carigradskog patrijarha”³⁴. Novaković se pri tome poziva i na E. Dümmlera³⁵, kao i Gfrorera³⁶ i E. Golubinskog³⁷. Dümmler je smatrao da je Donja Panonija činila jezgru Metodove nadbiskupije. Poradi starih srijemskih i posavsko-panonskih granica, pripadale su joj zemlje sjeverne Srbije i Bosne, i to u dijelu u kojem pripadaju Posavlju. Granica je išla od Siska i Ptuja. Dümmlerovo je mišljenje da je papino pismo bilo upućeno srpskom županu Mutimiru, uz tvrdnju da je Mutimirova srpska država dopirala na sjever do Save.

Mutimira smatra srpskim knezom i don Ivo Prodan³⁸.

Ferdo Šišić također je identificirao kneza Mutimira iz papina pisma sa srpskim knezom Mutimirom, iako je pri tome bio svjestan „geografskih poteškoća,” s jedne naime strane panonske dijeceze, a s druge strane Raške. Osvrćući se na jednu drugu tezu, naime o Mutimiru kao panonsko-hrvatskom knezu, Šišić kaže da taj knez „nikad nije ni postojao”³⁹.

Dragomir Marić odbacuje misao da bi župan Mutimir mogao biti hrvatski knez, već ga smatra srpskim, ne pomišljajući o kakvoj drugoj mogućnosti⁴⁰.

I ne pitajući se da li je Raška pripadala Panoniji, Grivec prihvaća bez ikakve rezerve da je papa pisao 873. srpskom knezu Mutimiru⁴¹. Kao kneza Srba označuje ga i u zbirci izvora Staroslavenskog instituta u Zagrebu⁴².

Gotovo općenito prihvaćeno mišljenje da je „Mutimir” iz papina pisma od 873. identičan sa srpskim knezom Mutimirom (umro 891/92) uslijedilo je iz razloga što se nisu uvažavale rezerve koje su u tom pogledu istakli Šafarik, Rački, Perojević i u novije vrijeme D. S. Popović. Teza o srpskom knezu Mutimiru, uostalom, jedino je i razumljiva ako se polazi od današnjeg stanja historijske nauke. prema kojem je Bosna kreacija kasnijeg feudalizma, i ne uoče začeci bosanske države već u ranom srednjem vijeku. Polazilo se i odatle da je ime Mutimir korektno pročitano.

Smatram, međutim, da je neodrživa tvrdnja da se papino pismo odnosi na srpskog kneza.

34 St. NOVAKOVIĆ, *Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima. Legenda o Vladimiru i Kosari*, Srpska kraljevska akademija. U Beogradu 1893, str. 122–123.

35 E. DÜMMLER, *Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien*, Sitzb. d. phil. hist. Classe XX Bd II, str. 397–8, 407, 417.

36 GFRORER, *Byzantinische Geschichten*, II, 99.

37 E. GOLUBINSKI, *Kratkij očerk istorii pravoslavnih cerkvej bolgarskoj*, 351.

38 I. PRODAN, *Uspomene. Borba za glagolicu, I dio, Povijest glagolice i nje izvori*, Zadar 1900 str. 97.

39 F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, Zagreb 1925, str. 342, bilj. 47, 387–398.

40 D. MARIĆ, *Pastbriefe an serbische Fürsten im Mittelalter*, Sremski Karlovci 1933, str. 1–4.

41 F. GRIVEC, *Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod*, Celje 1963, str. 117.

42 *Constantinus et Methodius Thessalonicenses, Fontes*, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 4, Zagreb 1960, str. 71.

Prije svega, geografska udaljenost Raške od Panonije ne ide u prilog tvrdnjama da je riječ o srpskom Mutimiru. A Porfirogenet upravo Ras (kraj današnjeg Novog Pazara) povezuje s Mutimirom. Daleko na sjever od Raške nalazila se Panonija. Od Raške ju je dijelio zamašan prostor, na kojem se bila proširila bugarska država. A osnovna pretpostavka da bi se neki teritorij priključio određenoj crkvenoj teritorijalnoj organizaciji jest da međusobno graniče. Raška se nije teritorijalno nadovezivala na Metodovu panonsku nadbiskupiju. Dijelilo ih je stotine kilometara. I to je važan razlog za tezu da papa nije pisao srpskom knezu.

Raška nadalje uopće nije spadala u Panoniju, već u Dalmaciju. I pri crkvenoj podjeli, odredbom cara Leona III. 732. godine, ovaj kraj je pripao Dalmaciji, a ne Panoniji. Papa u pismu izričito govori da su „Mutimirovi” preci (progenitores) pripadali panonskoj dijecezi. „Zato te pozivamo”, kaže papa, „da slijedeći primjer svojih predaka nastojiš se vratiti panonskoj dijecezi.” Papinska kancelarija nije mogla pogriješiti u pitanju crkvene pripadnosti Mutimirove Raške, bez obzira na to što se radilo o davnašnjoj crkvenoj podjeli, još prije avarsko-slavenskog razaranja.

Mutimirova Raška ne dolazi u obzir ni zato što ona tada nije mogla u crkvenom pogledu biti zemlja bez crkvenog poglavara, gdje bi samovlasni i sa svih strana lutajući svećenici radili protivno kanonima crkvene službe i zločinački griješili protiv Božjih zapovijedi, kako stoji u pismu. Ovakvo crkveno stanje nije moglo biti u Raškoj, koja je 873. godine imala već stoljetnu crkvenu tradiciju, jer počeci pokrštavanja Srba datiraju već od cara Heraklija (610–641), neovisno od toga što nije bilo integralno. Stanje u crkvenom pogledu, kakvo proizlazi iz pisma, prije odgovara prilikama u zemlji bez crkvene tradicije.

Za razliku od teorije o Raškoj kao zemlji koju je papa 873. pozivao da se priključi panonskoj dijecezi, Šafarik je smatrao da je papa svoje pismo uputio hrvatskom knezu Mutimiru. Ali to je isključeno već i zato što se zna da je hrvatski knez Mutimir vladao tek od 892. (otprilike do 910) godine.

Rački u *Documenta* napušta ranije svoje mišljenje da je pismo upućeno srpskom vladaru Mutimiru, smatrajući da se ono odnosilo na vladara sjeverne Hrvatske i Slavonije, „mada te zemlje u taj mah nisu imale samostalnosti” (St. Novaković).

Uz Račkog je pristajao i Tkalčić. On ne sumnja da je „Mutimir” knez posavske Hrvatske, pa kaže: „Uz to pobrinuo se papa jošte o tom, da malo po malo panonskoj metropoliji podvrgne sve one zemlje da pod nju spadnu, kako su nekoć i u istinu spadale, a jedna takva bijaše posavska Hrvatska među Savom i Dravom, pak radi toga opomenu papa njezina kneza Mutimira, da se povrati k panonskoj metropoliji, pod duhovnu upravu Methoda, postavljenog biskupa od stolice sv. Petra...”⁴³

I Ritig prihvaća mišljenje Račkog da se pod „Mutimirom” iz godine 873. podrazumijeva knez posavske Hrvatske. „Danas bi jedva koji povjesnik mogao o tom dvojiti”. tvrdi Ritig.⁴⁴

43 I. K. TKALČIĆ, *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj*, Zagreb 1904, str. 26.

44 S. RITIG, *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju sa osobitim obzirom na Hrvatsku*, I. sv.: od 863–1248, Zagreb 1910, str. 54.

Pretpostavka kojom se konstruira da bi u panonskoj Hrvatskoj postojao knez imenom Mutimir, pa da bi tome hrvatsko-panonskom knezu papa uputio pismo (u novije vrijeme zastupa je dr. Vladimir Koščak) neodrživa je već zato što je panonska Hrvatska automatski morala pripasti panonskoj nadbiskupiji, pa u tom pogledu ne bi trebalo da postoje bilo kakve dileme, niti bi imalo rezona da papa upućuje bilo kakvo pismo. F. Dvornik⁴⁵ smatra da je „Panonska Hrvatska bila sastavni dio srijemske nadbiskupije”. To je s obzirom na geografski položaj, kao i crkvenu razdiobu iz doba antike, logično, pa nema šta sporno da bi taj konstruirani srijemsko-panonski knez u pitanju crkvene jurisdikcije trebao komunicirati s papom. Ali što je najvažnije, Mutimir kao knez posavske Hrvatske nije spomenut ni u kojem historijskom izvoru, pa štoviše pod okolnostima tadašnje franačke prevlasti u Posavini sjeverno od Save teško da se može pretpostaviti da je i postojala posavska Hrvatska kao posebni *regnum*.

Osvjedočivši se da sve dosadašnje teze nisu bez prigovora, neki autori su nalazili izlaz u pretpostavci da je naziv dijeceze krivo napisan. Prvi je bio Marko Perojević, koji kaže da je u pismu „pogrešno napisano 'panonska' (annonensium) i da treba čitati 'ninska' (nonensium), to jest: tu je govor o ninskoj hrvatskoj biskupiji”. Kako je pismo izričito upućeno 'Montemero duci', a u Hrvatskoj su u vrijeme kada se pismo datira bili knezovi Domagoj i Branimir, to Perojević, ničim ne obrazlažući da je pismo nastalo 878–879. godine, „za Zdeslavljeva prevrata”, konstruira da je Mutimir kao mlađi brat Zdeslava „bez sumnje bio suvladar”⁴⁶.

Problem Mutimira iz papinog pisma od 873. na donekle sličan način rješava i dr. Dušan S. Popović. Njemu je Mutimir hrvatski knez, a svećenici koji se napadaju službeni grčki misionari Istočne Crkve. Mutimir je brat Zdeslava koji je politički prišao Bizantu, a crkveno istočnoj kršćanskoj Crkvi. Papino pismo moralo bi se datirati između 880. i konca 882. godine. Prema Popoviću, pod dijecezom koja se spominje u pismu imala bi se razumjeti ninska biskupija u kojoj je izabran za biskupa Teodozije⁴⁷. Konstrukcije M. Perojevića kao i dr. Dušana S. Popovića nisu prihvatljive. Područje ninske Crkve, koje prostorom odgovara hrvatskoj državi, nije nikada spadalo u Panoniju. Ninska crkva bila je, osim toga, izravno podvrgnuta Rimskoj kuriji, pa je nelogično da bi papa taj prostor prepuštao panonskoj dijecezi. A kronologija koju nude M. Perojević i D. S. Popović stoji u suprotnosti s historijskim činjenicama.

Budući da nije prihvatljiva nijedna dosadašnja teza o tome kojoj je zemlji pripadao vladar zvani Mutimir, ostaje da se ide jednim drugim putem, a taj je da li je uopće pravilno napisano, odnosno pročitano ime Mutimir. Ako se, naime, Mutimir iz 873. godine ne može smjestiti ni u Srbiju, ni u dalmatinsku, odnosno panonsku Hrvatsku, postavlja se pitanje da li je eventualno nastala neka pogreška u pisanju toga imena. Izvorno papinsko pismo, uostalom, nije sačuvano, već u prijepisu iz sedamdesetih godina XI. stoljeća. A kako je pokazala analiza zbornika u kome su registrirana papin-

45 F. DVORNIK, *The Slavs, Their early History and Civilization*, Boston 1959², str. 125.

46 M. PEROJEVIĆ, *Ninski biskup u povijesti hrvatskog naroda*, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb 1939.

47 D. S. POPOVIĆ, *Prilozi čitanju i razumevanju raznih starina*, Beograd 1957, str. 353–440.

ska pisma s pismom „Mutimiru” iz 873. godine, prepisivač je u tome svome zborniku pravio ortografska prepravljajanja i vršio brojne korekture⁴⁸.

Nema prigovora tome što se u imenu pojavljuje nazalizam „on” umjesto „u” tako da je upotreba nazalizma adekvatna početku druge polovice IX. stoljeća⁴⁹. Međutim, ovdje je osnovno da godine 873. nije postojao „Montemero duci Sclavanie”, ali je tada, prema *Kraljevstvu Slavena*, postojao kao „dux Sclavanie” Bondemarus (Budimir). Ime Budimir i u grčkom pismu i u glagoljici, pa i u ćirilskom kurzivu, štoviše i u runama, moglo se lako pročitati kao Mutimir.

U grčkom alfabetu već se poslije Krista glas β čitao kao ν (npr. i naziv slova $\beta\epsilon\tilde{\eta}a$ čitalo se *vita*). Za oznaku zvuka b nije bilo posebnog slova, pa se za glas b upotrebljavala grupa od slova „mi” i „vita”. U grčkoj minuskuli VII. stoljeća, slovo „mi” pisalo se μ a slovo „vita” imalo je na početku riječi oblik $\bar{\upsilon}$. Dosljedno tome zvuk b označavao se kao mb $\mu\bar{\upsilon}$ ⁵⁰. Prema tome, ako se ime Boñdemer, Budimir pisalo grčki, moralo se napisati $M\beta\omicron\nu\delta\epsilon\mu\acute{\alpha}\rho$, mbondemer. Pojava znaka „mi” u riječi Bondemer, mogla je navesti na čitanje Mondemer, odnosno umekšano Montemer⁵¹.

Slično čitanje riječi Bondemer moglo je uslijediti i ako je predložak bio napisan glagoljicom, pa je onda došlo do čitanja glasa b kao glasa m bilo u papinskoj kancelariji bilo prilikom prepisivanja papinskih listina u XI. stoljeću.

I u glagoljici je glagoljsko „buki” nastalo od ligature minuskulnih „mi” i „vita”, pri čemu treba napomenuti da se ovo minuskulno „vita” znatno razlikuje od danas uobičajenog pisanog i štampanog „vita”. To je prvi utvrdio već Jagić. Bližu paleološku analizu dao je Ljubinko Popović⁵².

Također i u bosančici, slovo „buki” nastalo je – prema Popoviću – iz istih minuskulnih oblika „mi” i „vita” iz kojih je nastalo i u glagoljici. Najprije se javlja na leđima položeno. To znači da je položeno „buki” $B = \mathcal{M}$ starije od uspravljenoga (u ruskom kurzivu vrlo često u spomenicima XVII. st. kao \mathcal{M})⁵³.

Napokon, neka se spomene i to da se i u runama slovo $B\mathfrak{B}$, *bjarkan*, moglo čitati i kao mb ⁵⁴.

48 D. LOHRMANN, *Das Register Papst Johannes' VIII (872–882)*, Tübingen 1968.

49 Nazalizam u imenu kneza, smatram, odgovara jezičnim osobinama IX. stoljeća i sredini u kojoj se pojavljuju te jezične osobine. U imenu Montemero sačuvan je arhaični oblik s nosnim glasom *on*, koji će već u polovici XI. stoljeća prijeći u *u* (P. Skok). Denazalizacija počinje već u IX. stoljeću, tako da se u Cedadskom evanđelju, koje inače ima nazale, susreće upravo oblik Mutimir (Slovo 13; Zagreb 1963, str. 169). Nazalizam se uporno održavao i u bosansko-humskim spomenicima (Miroslavljevo evanđelje, Kulinov natpis iz Muhašinovića).

50 Lj. POPOVIĆ, *Počeci jugoslavenske pismenosti*, Život XXI/12, prosinac 1972, Sarajevo, str. 579.

51 I u današnjem grčkom jeziku *mb*, odnosno umekšano *mp* izgovara se kao *b*. Npr. riječ *Olimpia* suvremeni će Grk pročitati kao *Olibia*.

52 Lj. POPOVIĆ, *Počeci jugoslavenske pismenosti*, Bibliotekarstvo 3/1971, str. 37–38; ISTI, *Počeci jugoslavenske pismenosti*, Život XXI/12, pros. 1972, str. 579–580.

53 E. F. KARSKIJ, *Slavjanskaja kirillovskaja paleografija*, Leningrad 1928, str. 182–183.

54 Usp. J. FRIEDRICH, *Geschichte der Schrift*, Heidelberg 1966 (rusko izdanje, Moskva 1979, str. 362).

Prema izloženom, rješenje o ličnosti kneza Mutimira iz 873. godine može se naći jedino putem paleografije. Sve se svodi na to da je ime kneza prvotno moglo biti napisano kombinacijom slova „mb”, koje je trebalo čitati kao „b”, dakle Budimir, tako da je stvarno papino pismo upućeno „Bondemero duci Sclavanie inter cetera”.

Budući da postoje jaki razlozi da se papino pismo ne odnosi na Srbiju, niti panonsku Hrvatsku, niti dalmatinsku Hrvatsku, kao geografski najbliži prostor gdje se mogla širiti Metodova dijeceza, preostaje prostor zagorske Sklavinije, odnosno Porfirogenetovih „ostalih Sklavinija”. I u Srbiji, i u dalmatinskoj, i u panonskoj Hrvatskoj, postojala je 873. utvrđena crkvena organizacija, kojoj je prethodila duža kršćanska tradicija. Jedino područje zagorske Sklavinije ostalo je nepokriveno crkvenom organizacijom, akefalno, pa je najprirodnije uzeti da je papa, šaljući pismo 873. imao pred očima obnovu crkvene organizacije upravo na tom području.

IV

Ako se Metodova nadbiskupija teritorijalno protezala i južno do Save – dokle nikada nije dopirala velikomoravska država – onda nije neobično da se susrećemo s nazivom Morava i u krajevima izvan te države. U nekim historijskim izvorima, Moravska se označava kao Velika Moravska. To podrazumijeva postojanje i druge jedne Moravske, koja se razlikuje od velikomoravske države. Tako Konstantin Porfirogenet zna za Veliku Moravsku (Μεγάλη Μοραβία u gl. 13,38 i 40), koja je na sjeveru, i Moraviju na jugu (kojoj – prema *De ceremoniis aulae Byzantinae* – bizantski car upućuje zapovijedi). *Uspenije Kirilla* također spominje Veliku Moravu, u koju je došao Filozof s bratom, gdje ih je dočekaio Rastislav⁵⁵. Za razlikovanje Velike Moravske i Morave nalazim analogiju u Porfirogenetovu razlikovanju Hrvatske na jugu i Velike Hrvatske na sjeveru (Μεγάλη Χρωβατία). Nešto slično valjda vrijedi i za Bugarsku: Velika Bugarska je na sjeveru (Teofan. Nikifor), a južno od Dunava jest Bugarska.

Na razlikovanje dviju Morava ukazao je već Tomo Maretić, koji jedino, po mome mišljenju, nije u pravu što je teritorij Morave suzio samo na Panoniju. Maretić piše: „Ima nekoliko dokaza, da se i Panonija zvala Morava; tako jedan staroslovenski izvor veli o sv. Metodiju, da je bio arhiepiskop ВЪШНЮЮ МОРАВОУ. Ovo je genitiv duala, to jest dviju višnjih Morava, i to Morave (u užem smislu) i Panonije (Niža Morava ili Donja Morava jest zemlja uz srpsku rijeku Moravu). Salzburški bezimenjak veli o Mojmiru, koji je prognao Prvinu, da je bio 'dux Maravorum supra Danubium'; dakle je morala biti i Morava infra Danubium, to jest Panonija. U grčkom *Životu sv. Klimenta* (učenika Metodijeva) dolaze riječi Μόραβος τῆς Παννονίας tj. Panonska Morava. Sve ovo dokazuje da je po Moravi i Panoniji živio isti narod.”⁵⁶

Poznati bizantolog dr Gavro Manojlović također je uočio postojanje dviju zemalja pod nazivom Moravska. Jedna je Velika Moravska (Μεγάλη) „na obje strane današnjega gornjougarskoga Dunava k jugu sve do Blatnoga jezera kao jezgra i ishodište velikoga

55 MMFH, II, str. 249.

56 T. MARETIĆ, *Slaveni u davnini*, Zagreb 1889, str. 144. – Prije Maretića o postojanju dviju Morava raspravljao je J. LELEWEL, *Géographie du moyen âge*, tomes III et IV, Bruxelles 1852–1857 (Reprint Amsterdam MCMLXVI), str. 29.

'Svetopukova carstva' ", a druga je „nova" Morava, za koju je Manojlović (kao uostalom i svi drugi pisci) pretpostavljao da je bila na Moravi u današnjoj Srbiji. Prema Manojloviću, naziv „veliki" za Veliku Moravsku treba shvatiti u smislu „stari", „drevni"⁵⁷. Morava na jugu bila bi, dakle, kasnija kreacija, što u stvari i jest.

Od novijih autora, poznati slavist Lubomír E. Havlik još je detaljnije razradio pitanje naziva Morava, upozoravajući da se taj naziv ne odnosi samo na velikomoravsku državu.

Havlik kaže da ima osnove što izvori govore o *regna Maravorum* (Regno ad 860, 870), dakle u množini ili upotrebljavaju oblik duala (ВЪШЪНЫ МОРАВЪН, *Proložnoje žitije Konstantina i Metodija*) ili množine (ВЪШЪНЫ МОРАВЫ, СТРАНЫ МОРАВЪСКЫЯ) *Proložnje žitije Konstantina i Metodija, Žitije Metodija XII* ili još kasnije označuju tako *Mesie occidentales* (Hist. epp. Patav.) i, na koncu, oblast Nitru još u XVI. stoljeću nekoliko izvora naziva Donjom Moravom, Nieder Merhern (W. Lazius)⁵⁸.

I Havlik, dakle, kao i Maretić i Manojlović, uočava postojanje dviju Morava. Morava se — prema Havliku — poistovjećuje sa zapadnom Mezijom (Havlik očito misli na Moravu u sjevernoj Srbiji, mada je ona odmah poslije god. 870, potpadanjem pod jurisdikciju carigradske patrijaršije, bila izgubljena za Metodijevu moravsku nadbiskupiju).

Havlik se dalje poziva na *Conversio Bag. et Carant.* (c. 10), u kome se spominje kako je Mojmir I. imenovan upraviteljem *Maravorum supra Danubium*, to jest teritorija poviše Dunava. Upozorava na zanimljivu činjenicu da se južno od Dunava uobičajio naziv *Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior*, no u IX. stoljeću obje te Morave označuju se kao Gornje, vjerojatno za razliku od tadašnje Donje Morave, smještene na Balkanu⁵⁹.

Naziv Donja Morava za oblast Nitru, što se javlja u XVI. stoljeću, dao je povoda da niz autora Donju Moravu iz Metodova vremena dislocira na područje velikomoravske države, ali to, smatram, ne dovodi u pitanje tezu o Moravi na Balkanu. U Metodovo doba i jedno kasnije vrijeme, nesumnjivo se u historijskim izvorima susreće jedna balkanska Morava, koja se obično smješta u Ilirik, tako da se njena opstojnost ne može poreći. Međutim, pošto je prestala postojati balkanska Morava — pa i da nije prestala postojati — ništa nije smetalo da se jedno tada samo geografsko područje u današnjoj Slovačkoj nazove radi detaljnijeg raspoznavanja donjim. Takvo je razlikovanje na gornja i donja područja i inače uobičajeno u mnogim krajevima.

Iz više historijskih izvora proizlazi zaključak da je uz Veliku Moravsku sjeverno od Dunava postojala još jedna Morava, za koju mislim, ima¹ uvjerljivih razloga da se poistovjeti s područjem zagorske Sklavinije. Tvrdnja o Moravi na sjeveru i na Balkanu, zapravo na području kasnije Bosne, Usore i Donjih krajeva, može se dokazati na osnovi sljedećih izvora:

57 G. MANOJLOVIĆ, *Studije o spisu „De administrando imperio" cara Konstantina VII Porfirogenita*, Rad JAZU, knj. 187, Zagreb 1911, str. 112.

58 Lj. HAVLIK, *Moravskaja narodnost v epohu rannego feodalizma*, Voprosi etnogeneza i etničkoj istoriji slavjan i vostočnih romancev, Akademija nauk SSSR, Moskva 1976, str. 170.

59 *Ibidem*, str. 171.

- Konstantin Porfirogenet,
- Bavarski geograf,
- Regino,
- *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*,
- Instrukcija pape Ivana VIII. od svibnja 873,
- Nestor.

Najvažniji spomen Morave na jugu nalazi se u Konstantina Porfirogeneta, koji u djelu *De ceremoniis aulae Byzantinae*, usporedo s arhontom Hrvatske, arhontom Srba, arhontom Zahumljana, arhontom Konavlja, arhontom Travunjana i arhontom Duklje, spominje i arhonta Moravije (*εις τῶν ἀρχοντα Μοραβιας*). Ovim arhontima – kako navodi Porfirogenet – upućuju se „naredbe (*κέλευσις*) od kristoljubivih gospodara (*δεσποτων*) tome i tome arhontu te i te oblasti”⁶⁰.

U historijskoj je znanosti neosporno da se ovaj spomen Morave ne odnosi na Veliku Moravsku, ali se obično uzima da se ovdje misli na područje Morave u sjevernoj Srbiji, koja bi dosljedno tome bila posebna arhontija pod bizantskom suverenom vlašću.

Činjenica je da Porfirogenet zna i za Veliku Moravsku. Prije svega, Porfirogenet konstatira da su Svetopolkovu državu uništili Turci i (Mađari)⁶¹. Prema tome, Velika Moravska koju su uništili Mađari nije isto što i Moravska kojoj bizantski car upućuje naredbe. Da je u *De ceremoniis* riječ o Moravi na jugu pokazuje i to da se sve arhontije koje se u ovom kontekstu spominju nalaze na jugu (Hrvatska, Srbija, Zahumlje, Konavlje, Trebinje i Duklja). Osim toga, Velika Moravska nije nikada spadala u bizantsku sferu u tome smislu da bi joj bizantski car upućivao naredbe (*κέλευσις*)⁶².

Jedina je realna mogućnost da se pod Moravom u *De ceremoniis* ima razumijevati *horion Bosona* koju Porfirogenet spominje u 32. glavi. Očito je da je Porfirogenet imao dva različita izvora svojih (nepotpunih) obavještenja, pa je u *De administrando imperio* naveo Bosonu, a u *De ceremoniis* Moravu. Polovicom X. stoljeća, kada se počeo upotrebljavati naziv Bosna, još je uvijek bio za taj prostor poznat i naziv Morava po istoimenom crkvenom nazivu zagorske Sklavinije. Po svoj prilici, Porfirogenet, koji je inače bio nedovoljno obaviješten o „horion Bosoni”, nije ni znao da Bosona i Morava čine isti teritorij, jednostavno preuzimajući informacije iz dva različita izvora.

Arhontija Morava iz *De ceremoniis* može biti identična jedino s „horion Bosona”, koja je kao „horion” imala arhonta na čelu. Status arhontije nije imala srbijanska Morava, pa je isključeno da joj se obraćao bizantski car.

Na jednom drugom mjestu u *De administrando imperio*, Porfirogenet potvrđuje da je ova interpretacija o moravskom knezu iz *De ceremoniis* ispravna. Naime, na početku

60 B. FERJANČIĆ, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, II, Beograd 1959, str. 78.

61 F. RAČKI, *Documenta*, 387.

62 „Da je Moravija ili Moravska vezana za grupu država na zapadnom delu Balkanskog poluostrva vidi se iz toga”, kaže J. Ferluga, „što je ona poslednja u toj grupi, a zatim sledi *επιγραφη εις ωστους*”, dakle piše se svim vladarima od Hrvatske do Moravije uključeno! Tek poslije toga dolazi adresa za franačkog vladara.” J. FERLUGA, *Lista adresa za strane vladare iz knjige o ceremonijama*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. XII, Beograd 1970, str. 166, 168.

13. glave *De administrando imperio*, Porfirogenet izričito kaže da „prema južnom kraju od Mađara” (πρὸς τὸ μνησημδρινον μέρος) stoji Velika Moravija ili zemlja Svendoplokov. Porfirogenet, dakle, nalazi Moravsku južno od Mađara, a Mađari mu, prema gl. 42, stanuju

a) s one strane rijeke Dunava u zemlji Moraviji (koju su Mađari prema gl. 41 do kraja opustošili i zauzeli od Moravaca);

b) s ove strane, između Dunava i rijeke Save (Σάβα). Porfirogenet je, prema tome, situirao Mađare u Velikoj Moravskoj, koju su prethodno opustošili i zauzeli, i u kraju između Dunava i rijeke Save. A južno od Save – što je područje današnje Bosne – Porfirogenet također nalazi Moravsku. Porfirogenet očito nije znao razlikovati Moravu od Velike Moravske i njihov odnos, pa mu je južno od Save Velika Moravska Svetopukova. Sredina X. stoljeća, kada je pisao *De administrando imperio*, u znaku je potiskivanja determinacije Sklavinija, najprije efemerno u Moravu i konačno u Bosnu, pa je zaista bilo teško situaciju sagledati u cjelini. Porfirogenet je vjerno prenosio ono što je nalazio u raspršenim službenim izvještajima, ne upuštajući se da raspršene službene podatke stavi u uzajamnu vezu.

Lista južnoslavenskih vladara u *De ceremoniis* – prema Jadranu Ferlugi – najvjerojatnije je sastavljena u doba vladavine Lava VI. (886–912), možda posljednjih godina njegove vlade, i nije kasnije dotjerivana.⁶³ Mislim da je ovo datiranje važno upravo za objašnjenje pojave moravskog arhonta među južnoslavenskim vladarima, odnosno odsutnost izričitog spomena bosanskog arhonta. Početkom X. stoljeća, bosansko ime na Jugu još se nije bilo učvrstilo. Moravska nadbiskupija – koja je trebala zemlji dati ime kao što se i ponegdje drugdje dešavalo – još nije bila sasvim utrnila, pa je na kasnijem bosanskom prostoru prevladavao moravski naziv za zemlju. I arhont se zvao moravski arhont, pa je tako vjerojatno posljednjih godina vlade Lava VI. dospio i u listu južnoslavenskih vladara.

Bosna se u Porfirogeneta spominje kao zemlja (χωρίον), dakle kao teritorijalna determinacija, što pokazuje da je tada već bila prevladana rodovsko-plemenska faza. U isti mah, to je jedna od „ostalih Sklavinija”, a to znači da je određena rodovsko-plemenska homogenizacija postignuta ne samo na razini zemlje Bosne, već i šire, na razini kakvog takvog povezivanja više zemalja u konfederaciju („ostale Sklavinije”).

Činjenica je da su od svih južnoslavenskih arhontija koje spominje Porfirogenet u *De administrando imperio*, u *De ceremoniis* izostavljene Neretva i Bosna. Jasno je zašto je izostavljena Neretva. Od sredine IX. do konca X. stoljeća nema ni inače spomena neretljanskom knezu, jer je Neretva pod hrvatskim vladarem⁶⁴. Ostaje dakle jedino Bosna, koja se poslije svoje stoljetne slavenske anonimnosti počela u X. stoljeću

63 J. FERLUGA, *Vizantisko carstvo i južnoslovenske države od sredine IX do sredine X veka*. Zbornik radova Vizantološkog instituta, XIII, Beograd 1971, str. 87.

64 VI. KOŠČAK, *Giurisdizione della chiesa sul litorale dell'Adriatico orientale e la diocesi di Nona*. Vita religiosa morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei secc. X–XI, str. 443–482. Stanovište je J. Ferluge da je Paganija ili Neretvanska oblast izostavljena jer je bila „usko vezana za Srbiju”. Zbornik radova Vizantološkog instituta, XII, Beograd 1970, str. 165.

označavati po svojoj crkvenoj pripadnosti Morava, dok konačno nije postepeno prevladalo bosansko ime.

Bizant, kao „vaseljensko carstvo“, bez sumnje je polagao pravo i na zemlju Bosnu, no druga je stvar dometa i intenziteta te vlasti. Možda za Bosnu vrijedi više negoli za druge južnoslavenske zemlje upozorenje G. Ostrogorskog, koji raspravljajući o odnosu Bizanta i Južnih Slavena ističe potrebu „da se pravi jasna razlika između stvarne dominacije Vizantije i priznavanja njenog suvereniteta tj. između direktne i indirektne, često samo formalne zavisnosti“⁶⁵.

Rekli smo da i tzv. Bavarski geograf potvrđuje da su postojale dvije Morave. On je autor spisa *Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii*, koji među ostalim svjedoči o postojanju dviju Morava, od kojih se jedna, interpretacijom teksta, može locirati na područje kasnije Bosne. Ovaj autor u tekstu koji je nastao oko 873. godine razlikuje dvije Morave: Marharii (Velika Moravska) i Merehanos. „Marharii habent civitates XI.... Est populus quem vocant Merehanos, ipsi habent civitates XXX. Istae sunt regiones, quae terminant in finibus nostris.“ Ima, međutim, u Bavarskog geografa jedna nepreciznost. On kaže da opisuje „krajeve koji dotiču naše međe“, ali se nije strogo ograničio na to da opisuje „ad septentrionalem plagam Danubii“. Spominje npr. Bugare (Vulgarii), koji su stanovali niže Dunava, pa grupu od 7 plemena u južnoj Rusiji. Južno od Dunava obitavali bi Merehani. Kao da je kriterij popisa Bavarskog geografa uglavnom bilo područje djelovanja Ćirila i Metoda.

I ovaj, dakle, suvremenik zna za dvije Morave, od kojih je jedna Velika Moravska, a druga po svoj prilici južno od Save. Razlikuje ih i po tome što bi Velika Moravska imala svega 11, a ova druga Morava 30 gradova. Podatak o 30 gradova vrlo je indikativan. Taj bi broj prilično odgovarao jednom ranijem podatku o broju gradova, među kojima je glavni značaj pripadao gradu Vonke, a misli se da su se ti gradovi nalazili na području današnje Bosne. O tome se sačuvalo svjedočanstvo Simokate, koji bilježeći prodor avarske vojske prema Jadranu godine 597. kaže: „U tom području nalazi se zemlja Dalmacija. Učinivši potreban broj konačišta, barbarin stiže u tzv. Vonke i, osvojivši grad pomoću ratnih sprava, poruši četrdeset tvrđava.“ Ove podatke popratila je Ivanka Nikolajević sljedećim komentaram: „Četrdeset kastela koje spominje Teofilakt Simokata na području Bosne – broj možda treba primiti s manjom rezervom – sigurno su branili prilaz Jadranskom moru, odnosno dalmatinskoj metropoli Saloni.“⁶⁶ Ja bih još dodao da je 597. godine, kada je Simokata izvještavao o toj avarskoj provali, već postojala bosanska Sklavinija⁶⁷.

Merehanos-Morava nalazila se – prema Bavarskom geografu – na granici prema franačkoj državi, kao što se nalazila i Bugarska. Riječ je o istočnoj granici franačke države, pa su Bugari (u Srijemu) stajali na sjeveru, a Morava s Merehanima na jugu. Nije se mo-

65 G. OSTROGORSKI, *Vizantija i Sloveni*, knj. IV, Beograd 1970, str. 8.

66 I. NIKOLAJEVIĆ, *Kasnoantička i srednjovjekovna utvrđenja u Bosni i Hercegovini*, Treći program Radio Sarajeva, Br. 21–22/1978, god. III, str. 439–444.

67 Usp. F. BARIŠIĆ, *Proces slovenske kolonizacije istočnog Balkana*, Simpozij Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena, održan 24–26. X. 1968. u Mostaru, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja 4, Sarajevo 1969, 11–27.

glo raditi o srpskoj Moravi – kako tvrde pojedini autori – iz jednostavnog razloga što Morava u sjevernoj Srbiji nije graničila s franačkom državom.

O egzistenciji Morava kao više slavenskih država pod tim imenom daje jedno svjedočanstvo i kronika Regina, opata manastira u Prümü (umro 915.). Regino pod godinom 860. (zapravo je ispravno datiranje u godinu 870.) govori o tome kako je Ludvig stariji (830–876) dao oslijepiti velikomoravskog kneza Rastislava (Rastiz) pošto ga je u ratu porazio. Ludvig je u to doba ratovao protiv slavenskih plemena (plurima bella strenuissime gessit adversus Sclavorum gentes), dakle ne samo protiv Rastislavljeve Velike Moravske. Izričito naglašava da je upao s vojskom u „regna” Moravaca (siquidem Marahensium regna ingressus armis cuncta perdonuit)⁶⁸. Riječ „regna” upotrijebljena je u množini pa su prema tome tada postojala najmanje dva „regna” Moravaca. Osim Velike Moravske na sjeveru, smatram da je jedina mogućnost tražiti drugi „regnum” na području Bosne, koja se u ovo doba počela nazivati po moravskoj nadbiskupiji. Ludvig Nijemac imao je neke obračune u predjelu južno od Save, konkretno u Bosni, već za slovinsko-zagorskog kneza Ratimira u čiji je „regio” Ludvig poslao Ratboda s velikom vojskom još 838. godine⁶⁹. Čini se da su još i godine 853. Slaveni s područja kasnije Bosne, udruženi s Bugarima, ratovali protiv Ludviga. Prema tome, s dobrim razlozima može se uzeti da je Regino pod „Marahensium regna” podrazumijevao kako Veliku Moravsku tako i Moravu na jugu.

Za identifikaciju Gornje i Donje Morave mislim da je od značenja i jedan podatak iz *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, anonimnog traktata, nastalog oko 871/872. godine. U 10. glavi tog traktata navodi se kako je Mojmir I. imenovan knezom „Moravorum supra Danubium”. Velikomoravska država dopirala je do Dunava, pa se dotle prostirao i Mojmirov regnum. S obzirom na to da je anonimni suvremenik našao za potrebno bliže odrediti da je Mojmir bio knez Moravljana iznad Dunava, tj. prostora velikomoravske države, to podrazumijeva da je bilo Moravljana koji su živjeli i izvan velikomoravske države. Teza, dakle, o postojanju dviju Morava i ovdje se potvrđuje.

U instrukciji pape Ivana VIII. biskupu Pavlu, koji je trebalo da posjeti Ludviga njemačkog, datiranoj u svibnju 873, napominje se, među ostalim, da je panonska dijeceza potčinjena Apostolskoj Stolici, a u daljem izlaganju se kaže da još u drevna vremena Apostolska Stolica nije imala vlast samo u Italiji i drugim zapadnim provincijama već i u čitavu Iliriku (etiam intra totius Illyrici fines)⁷⁰. Ilirikom je tada bio označavan prostor južno od Save, pa je prema tome i panonska, odnosno moravska nadbiskupija obuhvaćala i krajeve južno od Save i Dunava.

Iz pisanja ruskog ljetopisca Nestora (u razdoblju od 1079. do 1088) nije jasno da li se pod Moravom ima razumjeti samo Ilirik ili Velika Moravska, Panonija i Ilirik, no u svakom slučaju po Nestoru, Morava obuhvaća Ilirik, dakle i predjele izvan velikomoravske države. Nestor zna i za „slavensku zemlju” (словѣнскаѧ землѧ), u kojoj vladaju Rastislav, Svatopluk i Kocelj. Evo doslovnog Nestorova teksta:

68 *MMFH*, I. *Annales et chronicae*, str. 135–136.

69 M. HADŽIJAHIĆ, *Duvanjski sabor*, str. 236–237.

70 *Latinski izvori za b'lgarskata istorija*, II, Sofija 1960, str. 140.

71 A. BIELOWSKI, *Monumenta Poloniae historica*, Lwów 1864, I, str. 570–571.

КОНСТАНТИНЪ ЖЕ ВЪЗВРАТНИВЪ СЯ ВЪСПАТЬ, И ИДЕ ОУЧИТЬ БЪЛГАРСКОГО ЯЗЫКА, А МЕДОДИ ОСТА ВЪ МОРАВѢ. ПО СЪМЪ ЖЕ КЪЦЫЛЪЗЪ КЪНАЗЪ ПОСТАВИ МЕДОДИНА ЕПИСКОПА ВЪ ПА(НО)НИИ НА СТОЛѢ СВАТАГО АНДРОНИКА АПОСТОЛА, ЕДИННОГО ОТЪ СЕДМЪДЕСАТЬ, ОУЧЕНИКА СВАТАГО АПОСТОЛА ПАВЪЛА. МЕДОДИ ЖЕ ПОСАДИ ДВА ПОПА БРЪЗОПИСЬЦА ЗѢЛО, И ПРѢЛОЖИ ВЪСНА КЪНИГЪЗИ ИСПЛЪНЪ ОТЪ ГРЪЗЪСКА ЯЗЫКА ВЪ СЛОВѢНСКЪ ШЕСТИНА МѢСАЦЪ, НАУЧЪНЪ ОТЪ МАРТА МѢСАЦА ДО ДВОУ ДЕСАТОУ И ШЕСТИНА ДЪНЬ ОКТЯБРА МѢСАЦА; ОКОНЬУАВЪ ЖЕ ДОСТОИНА ХВАЛЪ И СЛАВЪ БОГОУ ВЪЗДАЕТЪ, ДАЖШЕМОУ ТАКЪ БЛАГОДАТЬ ЕПИСКОПОУ МЕДОДИЮ, НАСТОЛЬНИКОУ АНДРОНИКОВУ. ТѢМЪ ЖЕ СЛОВѢНСКОУ ЯЗЫКОУ ОУЧИТЕЛЬ ЯЕСТЪ АНДРОНИКЪ АПОСТОЛЪ: КЪ МОРАВѢ БО ХОДИЛЪ. И АПОСТОЛЪ ПАВЪЛЪ ОУЧИЛЪ ТОУ: ТОУ БО ЯЕСТЪ ИЛЮРИКЪ, ЯЕГО ЖЕ ДОХОДИЛЪ АПОСТОЛЪ ПАВЪЛЪ; ТОУ БО БѢША СЛОВѢНИ ПРѢЖЕ ПРИ ПАВЪЛЕ. ТѢМЪ ЖЕ СЛОВѢНСКОУ ЯЗЫКОУ ОУЧИТЕЛЬ ЯЕСТЪ ПАВЪЛЪ, ОТЪ ИСТОЖЕ ЯЗЫКА И МЪИ ЯЕСМЪИ, РОУСЪ; ТѢМЪ ЖЕ И НАМЪ РОУСИ ОУЧИТЕЛЬ ЯЕСТЪ ПАВЪЛЪ АПОСТОЛЪ, ПОНЕЖЕ ОУЧИЛЪ ЯЕСТЪ ЯЗЫКЪ СЛОВѢНСКЪ, И ПОСТАВИЛЪ ЯЕСТЪ ЕПИСКОПА И НАМѢСТЪНИКА ПО ССИѢ АНДРОНИКА СЛОВѢНСКОУ ЯЗЫКОУ.⁷¹

Iz teksta se vidi da i Nestor – kao što je u ono doba slučaj i s papinskom kancelarijom – smatra da su Slaveni u Iliriku autohtoni. Po Pavlovoj poslanici Rimljanima, (pogrešno) se zaključivalo da je sam Pavao širio kršćanstvo na Balkanu⁷². Štoviše, i propovijedao slavenskim jezikom. Dalje Nestor tvrdi da je Pavao postavio sv. Andronika sirmijskim biskupom, a Metod mu je nasljednik. Andronik je po Moravskoj hodio. Tu je u Ilirik dolazio i apostol Pavao. Očita je tendencija da se ukaže na legitimitet Metodova postavljanja za panonskog nadbiskupa. Ta Metodova nadbiskupija bila je namijenjena misiji među Slavenima, u koje Nestor ubraja i Ruse te Poljake. Kao što su tobože djelovali u Iliriku sv. Pavao i sv. Andronik, tako je nastavio i Metod, koji je „ostao u Moravskoj”, dok je njegov brat Konstantin, vrativši se (iz zemlje Rastislava, Svatopluka i Kocelja?), uzeo naučavati bugarski narod.

Na osnovi svega izloženog, smatram da ne može biti sumnje o postojanju jedne balkanske Morave koja je bila sastavni dio Metodove nadbiskupije. Ovdje je izneseno mišljenje da je balkanska Morava identična s Bosnom. Nasuprot dominantnom mišljenju da je balkanska Morava identična s porječjem srbijanske Morave, tj. sa sjevernom Srbijom, mogu se iznijeti sljedeći razlozi:

1. Naziv za srbijansku Moravu jest autohtonog podrijetla, nastao znatno ranije nego što je osnovana moravska nadbiskupija, što znači da nije izveden iz naziva moravske nadbiskupije. Taj je naziv u formi *Margus* bio poznat već u rimsko doba. Rijeka Morava se spominje jednako kao i neke druge balkanske rijeke, koje su svoj naziv iz rimskog doba

⁷² Prema *Rim* 15,19 apostol Pavao je krajevima „od Jeruzalema pa uokolo sve do Ilirika pronio Kristovo Evanđelje” – kako je to javljao oko 58. godine kršćanima u Rimu. Međutim, tek je učenic Pavlov, Tito, naviještao kršćanstvo u Dalmaciji, kako se to razumije iz Druge Pavlove poslanice Timoteju, pisane u Rimu 66. ili 67. godine.

sačuvale sve do danas, kao što je slučaj s rijekama Colapis-Kupa, Dravus-Drava, Savus-Sava, Danubius-Dunav, Urpanus-Vrbas, Drinus-Drina, Timacus-Timok. Na ovaj način je ostao rimski naziv i za Moravu, izveden od rimskog Margus⁷³. Prema tome, jugoslavenska rijeka Morava nema nikakve veze s Moravljanima, već je to stari naziv koji su doseljeni Južni Slaveni preuzeli od starosjedilaca.

2. Ne može se historijski argumentirati da bi ikada postojala na području sjeverne Srbije neka relativno samostalna arhontija, kojoj bi se onda bizantski car obraćao s naredbama. To su područje osvojili Bugari i tada je bilo u sastavu bugarske države, a onda organizacijom Crkve potpalo pod carigradsku patrijaršiju⁷⁴.

Bit će da je naziv Morava za biskupiju prihvatila i moravska episkopija pod jurisdikcijom carigradske patrijaršije. Moravska episkopija je postojala usporedno s Metodovom moravskom nadbiskupijom, što je dalji dokaz da treba razlikovati Metodovu južnu Moravu i moravsku episkopiju u sjevernoj Srbiji. Pristupanjem bugarske Crkve pod jurisdikciju patrijaršije u Carigradu 28. veljače 870. godine, područje sjeverne Srbije došlo je pod utjecaj Istočne Crkve⁷⁵. Na Carigradskom saboru 879, koji je sazvaio Focije, pojavljuje se kao sudionik i episkop Agaton moravski *Ἀγάθωνος Μωράβων* očitito Grk⁷⁶. F. Dvornik s pravom naglašava da je episkopija s Agatonom na čelu osnovana „za Slavene nastanjene u porječju Morave u današnjoj Srbiji”. Dvornik smatra da ime ove episkopije ne dolazi po imenu rijeke Morave, već po gradu Moravi „koji bijaše smješten pri utoku Morave u Dunav”⁷⁷. Da episkopiju Moravu treba tražiti u sjevernoj Srbiji, svjedoči i popis episkopa potčinjenih ohridskom arhiepiskopu, u kojem se navodi i episkop *ὁ Μωράβου ἦτοι Βρανῆτῶβου*.⁷⁸

Postojala je dakle episkopija Morava na Moravi, ali u okviru carigradske patrijaršije. Nema sumnje da je bila smještena u porječju srbijanske rijeke Morave. Ali usporedno je postojala i ćirilo-metodska nadbiskupija Morava u Iliriku, a ta je bila pod papinskom jurisdikcijom i nije istovjetna s episkopijom na rijeci Moravi.

73 Usp. R. ROGOŠIĆ, *Veliki Ilirik (284–395) i njegova konačna dioba (396–437)*, Zagreb 1962, str. V.

74 Svjestan da se moravski knez iz *De ceremoniis* ne može ubicirati u sjevernu Srbiju, Relja Novaković piše: „O arhontu Moravije nagada se veoma mnogo, a najviše se pomišlja na neku arhontiju u oblasti reke Velike Morave. Pri tom se zaboravlja da je to područje u IX i X veku gotovo celo bilo pod bugarskom vlašću, pa bi bilo prirodnije očekivati da je pismo upućeno arhontu Bugarske”. Usp. R. NOVAKOVIĆ, *Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka*, Istorijski institut, Beograd 1981, str. 77. – Mislim, međutim, da Bugarska ne dolazi u obzir, prvo zato što nije poznato da se i u kojoj prilici Bugarska nazivala Moravijom, a drugo zato što se Bugarskoj kao ondašnjoj velesili nije obraćalo naredbama (*κέλευσις*). U *De ceremoniis aulae Byzantinae* izričito stoji da se u dopisivanju s bugarskim carem za njega upotrebljava naslov *ἄρχων*, odnosno, kako se na drugom mjestu navodi *βασιλεύς*.

75 Usp. *Latinski izvor za b'lgarskata istorija*, II, Sofija 1960, str. 208.

76 Usp. *Gr'cki izvori za b'lgarskata istorija*, IV, Sofija 1961, str. 117.

77 F. DVORNIK, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Pariz 1926, str. 233–234. Kroničar Skilica spominje grad Moravu, koji mu je važna pogranična utvrda prema Ugarskoj.

78 *MMFH*, II, str. 254. Usp. J. KALIĆ, *Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja arhiepiskopije 1219. godine*, Međunarodni naučni skup Sava Nemanjić–Sveti Sava, Srpska akademija. Naučni skupovi, knj. VII, Beograd 1979, str. 29.

RESUME

Dans son étude intitulée „Le problème concernant l'étendue de l'archidiocèse de Saint Methode au sud de la Save”, l'auteur aborde trois sujets: l'évangélisation des Slaves du sud par les Saints Cyrille et Methode, l'historicité du souverain croate Mutimir, mentionné dans une lettre du pape Jean VIII en 873, et l'existence d'une autre Moravie située au sud du fleuve Sava.

Une analyse des sources médiévales slaves, telles *La chronique croate* du 11e siècle que le Prêtre de Dioclée inséra au 12e siècle dans sa *Chronique slave*, permit à l'auteur une comparaison avec les données du *De administrando imperio* de Constantin VII Porphyrogénète (905–959), notamment sur l'évangélisation des peuples slaves. L'auteur affirme que les Saints Cyrille et Methode ne participaient pas directement à l'évangélisation des Slaves du sud, mais qu'ils contribuaient à la christianisation des Balkans par l'intermédiaire de leurs disciples et des livres sacrés qu'ils avaient traduits en langue slave.

„Les autres Slavonies” de la *Chronique croate*, situées au sud du fleuve Sava, notamment les régions de la Bosnie seraient, selon l'auteur, sous la juridiction de l'archidiocèse morave de Saint Methode (+885).